

Ethiek

Wat is goed?

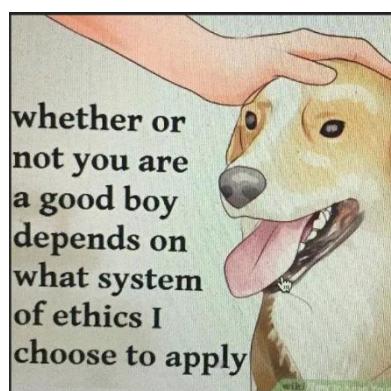

Filosofie 4 VWO periode 3 2024-2025

Inhoud

Studiewijzer Ethiek 2024-2025	3
Leerdoelen: Wat ga je leren?	4
Hoofdstuk 1: De Ring van Gyges	7
Hoofdstuk 2. Religieuze plichtethiek en het Euthyphro-dilemma.....	10
Hoofdstuk 3 Aristoteles' deugdethiek – floreren als mens in je gemeenschap	12
Hoofdstuk 4 Utilitarisme: Het grootste geluk voor het grootste aantal.....	16
Hoofdstuk 5 Kants plichtethiek: Handelen vanuit universele morele wet	21
Hoofdstuk 6 Nietzsche: Voorbij goed en kwaad.....	25
Hoofdstuk 7 Morele psychologie: Waarom we niet zo goed zijn als we denken.....	30
Bijlage 1 Begrippenlijst.....	37
Bijlage 2 Filosofische vaardigheden (herhaling periode 1)	42
Bijlage 3 Twintig ethische casussen voor klasdiscussie	42
Bijlage 4 AI-Ethic spel: Een Interactieve Verkenning van de Toekomst	46
Bijlage 5 Studietechniek en Toetsvoorbereiding Filosofie	48

Studiewijzer Ethiek 2024-2025

Cijfers periode 3:

- Voortgangstoets (2x) *Hele boekje Ethiek*
  - *Let op: 1,0 bonuspunt voor de VT te behalen via het ethiek-spel dat we de laatste vier weken spelen (bijlage 4).*

Wekelijks huiswerk (**gemiddeld ± 45 minuten**)

- Na elke theorieles maak je vier kernopdrachten en één keuzeopdracht. Zorg ervoor dat je altijd bij bent, ook als je een keer afwezig bent geweest. Perfectie is niet vereist; het gaat om zichtbare inspanning en inzet. Drie keer geen huiswerk of spullen niet op orde resulteert in een “O” voor werkhouding. Werk dat je mist, moet je zelfstandig inhalen.
- Alle lesstof is toetsstof. Je verwerkt de behandelde paragraaf wekelijks (zie Bijlage 5: Studietechniek) en vinkt de bijbehorende **leerdoelen** af (eerste bolletje).

Leerdoelen: Wat ga je leren?

Hoe gebruik je deze leerdoelen?

Vink het eerste bolletje af als je het begrip begrijpt en kunt uitleggen, door het volgen van de lessen, het bestuderen van de paragraaf en het maken van de opdrachten. Vink het tweede bolletje af als je het begrip kunt toepassen op voorbeelden of vraagstukken en je klaar voelt voor de toets. Schrijf bij elk begrip een vraag op om jezelf te testen.

Hoofdstuk 1: De Ring van Gyges

- Je kunt uitleggen hoe de mythe van Gyges een filosofische uitdaging vormt over de aard van moraliteit.
  - Je kunt Glaucons visie op moraliteit uitleggen en analyseren.
  - Je kunt Socrates' tegenargumenten beschrijven en uitleggen waarom hij moreel handelen ziet als essentieel voor een harmonieuze ziel.
-

Hoofdstuk 2: Religieuze plichtethiek en het Euthyphro-dilemma

- Je kunt uitleggen hoe religieuze plichtethiek moraliteit fundeert in goddelijke geboden.
  - Je kunt verschillende antwoorden op het Euthyphro-dilemma evalueren en kritisch bespreken.
  - Je kunt benoemen hoe religieuze ethiek omgaat met het idee dat 'niemand kijkt' en of moreel gedrag dan nog verplicht blijft.
-

Hoofdstuk 3: Aristoteles' deugdethiek – floreren als mens in je gemeenschap

- Je kunt het concept **eudaimonia** uitleggen als het doel van het menselijk leven volgens Aristoteles.
- Je kunt beschrijven hoe deugdethiek zich richt op karaktervorming in plaats van regels of gevolgen.
- Je kunt de **gulden middenweg** uitleggen en toepassen op verschillende morele situaties.
- Je kunt uitleggen hoe habituatie een rol speelt bij het ontwikkelen van deugden.
- Je kunt de relevantie van deugdethiek in hedendaagse situaties benoemen, zoals anonimiteit op internet.

Hoofdstuk 4: Utilitarisme – Het grootste geluk voor het grootste aantal

- ○ Je kunt het **nutbeginsel** uitleggen en toepassen op morele beslissingen.
  - ○ Je kunt de verschillen tussen **Bentham's kwantitatieve** en **Mill's kwalitatieve** utilitarisme beschrijven.
  - ○ Je kunt de ethische calculus van Bentham uitleggen en toepassen op praktische morele dilemma's.
  - ○ Je kunt het verband leggen tussen utilitarisme en moderne ethische vraagstukken zoals dierenrechten of mondiale armoede.
-

Hoofdstuk 5: Kants plichtethiek – Handelen vanuit universele morele wet

- ○ Je kunt uitleggen waarom Kant moraliteit baseert op plicht en niet op gevolgen.
  - ○ Je kunt de **categorische imperatief** uitleggen en toepassen op morele dilemma's.
  - ○ Je kunt de **universaliseerbaarheidstest** gebruiken om de moraliteit van een handeling te beoordelen.
  - ○ Je kunt uitleggen waarom Kant vindt dat morele waarde afhangt van intentie en niet van consequenties.
  - ○ Je kunt uitleggen hoe Kants menselijkheidsformule voorkomt dat mensen als middel worden gebruikt.
-

Hoofdstuk 6: Nietzsche – Voorbij goed en kwaad

- ○ Je kunt uitleggen hoe Nietzsche's **genealogie van de moraal** de oorsprong van morele waarden analyseert.
- ○ Je kunt het onderscheid maken tussen **meestermoraal** en **slavenmoraal** en voorbeelden geven.
- ○ Je kunt uitleggen wat Nietzsche bedoelt met **wil tot macht** en hoe dit verschilt van traditionele ethiek.
- ○ Je kunt verklaren waarom Nietzsche traditionele moraliteit als een vorm van sociale controle beschouwt.
- ○ Je kunt Nietzsches kritiek op conventionele ethiek toepassen op hedendaagse morele kwesties.

Hoofdstuk 7: Morele psychologie – Waarom we niet zo goed zijn als we denken

- ○ Je kunt uitleggen wat morele psychologie onderzoekt en hoe het verschilt van normatieve ethiek.
- ○ Je kunt twee **psychologische vertekeningen** beschrijven die ons morele oordeel beïnvloeden (zoals de **fundamentele attributiefout** en het **blinde vlek-effect**).
- ○ Je kunt uitleggen hoe **morele vergunning** ertoe kan leiden dat mensen zich minder ethisch gedragen na een goede daad.
- ○ Je kunt het **bystander effect** en **diffusie van verantwoordelijkheid** uitleggen en toepassen op realistische situaties.
- ○ Je kunt verklaren waarom emotie en intuïtie vaak een grotere rol spelen in morele oordelen dan rationele analyse.

Hoofdstuk 1: De Ring van Gyges

Inleiding: Het onzichtbaarheidsdilemma

Stel je voor: je ontdekt op een dag een bijzondere ring. Wanneer je hem omdraait aan je vinger, word je volledig onzichtbaar. Niemand kan je zien. Niemand kan je horen. Je kunt onopgemerkt gaan en staan waar je wilt.

Wat zou je doen?

Misschien denk je eerst aan onschuldige dingen. Vrienden bespioneerden tijdens een gesprek over jou. De antwoorden op het komende examen bekijken. Die ene persoon volgen waar je heimelijk verliefd op bent.

Maar wat als de dagen verstrijken? Zou je weerstaan aan de verleiding om geld uit een onbewaakt kassalade te nemen? Om in te breken bij de buurman met die fantastische sneakercollectie? Om wraak te nemen op iemand die je heeft gekwetst, wetende dat je nooit gepakt kunt worden?

Als niemand ooit zou weten wat je doet – als er nooit consequenties zouden zijn – waarom zou je dan nog 'het juiste' doen?

Dit is niet alleen een modern gedachtenexperiment. Ruim 2400 jaar geleden stelde de Griekse filosoof Plato ons al voor deze fundamentele ethische vraag in zijn meesterwerk *De Republiek*. Het verhaal dat hij gebruikt, vormt de basis van onze zoektocht naar wat moraliteit werkelijk betekent.

De mythe van Gyges: het oerverhaal over morele vrijheid

In Plato's dialoog vertelt Glaucon, de broer van Plato en een gesprekspartner van Socrates, het verhaal van Gyges. Deze eenvoudige herder vindt na een aardbeving een gouden ring bij het lichaam van een reus in een spleet in de aarde. Wanneer Gyges de ring draagt en de steen naar binnen draait, wordt hij onzichtbaar. Wanneer hij de steen weer naar buiten draait, wordt hij weer zichtbaar.

Wat doet Gyges met deze nieuwe macht? Hij infiltrert het koninklijk paleis, verleidt de koningin, vermoordt met haar hulp de koning, en neemt de macht over. Zonder de vrees voor ontdekking of straf, kiest Gyges direct voor het pad van eigenbelang, lust en machtswellust.

Dit verhaal is meer dan een spannende mythe – het is een filosofische bom. Glaucon gebruikt het om een scherpe uitdaging aan Socrates voor te leggen: Is gerechtigheid

werkelijk iets goeds op zichzelf, of doen we alleen het juiste omdat we bang zijn voor straf?

Glaucon vs. Socrates: De basis van moraliteit ontleed

Glaucon articuleert een cynisch maar realistisch standpunt dat veel mensen stiekem delen: moraliteit is een sociaal contract dat we alleen volgen uit eigenbelang. Hij onderscheidt drie redenen waarom mensen 'goed' handelen:

- Angst voor straf – We volgen regels omdat we bang zijn voor de gevolgen als we betrapt worden.
- Verlangen naar een goede reputatie – We willen dat anderen ons zien als eerlijk en betrouwbaar.
- Intrinsieke waarde – Sommigen geloven dat rechtvaardigheid op zichzelf waardevol is.

Glaucon betoogt dat als je de eerste twee redenen wegneemt – door iemand onzichtbaar te maken – er weinig reden overblijft om moreel te handelen. "Geef twee mensen – één rechtvaardig, één onrechtvaardig – dezelfde mate van vrijheid om te doen wat ze willen," stelt hij, "en beiden zullen precies hetzelfde doen: hun eigenbelang najagen."

Is Glaucon's pessimistische visie correct? Zou jij, met zo'n ring, werkelijk je morele kompas overboord gooien?

Socrates denkt van niet. Hij ontwikkelt een diepzinnig tegenbetoog:

Werkelijke rechtvaardigheid, betoogt Socrates, komt voort uit een harmonieuze ziel. Een onrechtvaardig persoon is innerlijk verdeeld en ongelukkig, terwijl een rechtvaardig persoon innerlijke rust ervaart. Volgens Socrates is onrechtvaardigheid als een ziekte van de ziel – het verstoort je innerlijke balans, ongeacht of anderen je gedrag kunnen zien of niet.

"Onrecht plegen zonder betrapt te worden," stelt Socrates, "is erger dan onrecht ondergaan." Want onrecht plegen beschadigt je ziel, terwijl onrecht ondergaan je ziel intact laat.

Dit eeuwenoude dilemma is verrassend actueel in onze moderne wereld. Met technologie die steeds meer anonimitet mogelijk maakt en tegelijkertijd meer surveillance, moeten we als samenleving en als individuen opnieuw nadenken over de fundamente van onze moraal. Is ethiek slechts een dunne laag vernis die verdwijnt zodra niemand kijkt? Of is er iets in ons dat dieper gaat dan angst voor straf of verlangen naar goedkeuring?

In de komende hoofdstukken zullen we deze vragen systematisch onderzoeken, beginnend met de religieuze plachethiek en het dilemma dat Plato hierbij formuleert.

Verwerkingsopdrachten hoofdstuk 1

Kernvragen

1. Leg uit wat het centrale ethische probleem is dat Plato aan de orde stelt met het verhaal van de Ring van Gyges.
2. Geef een hedendaags voorbeeld van een situatie waarin mensen ongeobserveerd zijn (bijv. anonimiteit op internet) en leg uit hoe dit zich verhoudt tot het dilemma van de Ring van Gyges.
3. Beschrijf hoe volgens Glaucon de meeste mensen zich zouden gedragen als ze een onzichtbaarheidsring zouden hebben, en wat dit volgens hem zegt over de aard van moraliteit.
4. Evalueer het tegenargument van Socrates dat onrechtvaardige daden, zelfs zonder gevolgen, schadelijk zijn voor de ziel van de dader. Ben je het eens met deze opvatting? Beargumenteer je antwoord.

Keuzevragen (kies er één):

1. Schrijf een kort verhaal waarin iemand in onze tijd een moderne versie van de Ring van Gyges vindt (bijvoorbeeld een hack om ongezien digitale systemen binnen te dringen). Hoe verandert dit de persoon?
2. Als alle mensen volledig transparant zouden zijn voor elkaar (elkaars gedachten kunnen zien), zou moraliteit dan nog bestaan? Wat zegt dit over de relatie tussen privacy en ethiek?
3. Identificeer de antropologische vooronderstellingen in Glaucons bewering dat mensen alleen moreel handelen uit angst voor straf of verlangen naar reputatie. Welk mensbeeld ligt hieraan ten grondslag?
4. Vergelijk het dilemma van de Ring van Gyges met het Gevangenendilemma uit de speltheorie. Wat zijn de overeenkomsten en verschillen?
5. Reflecteer op je eigen online gedrag. Zijn er situaties waarin je anders gedraagt omdat je (relatief) anoniem bent? Wat zegt dit over jouw morele kompas?

Hoofdstuk 2. Religieuze plichtethiek en het Euthyphro-dilemma

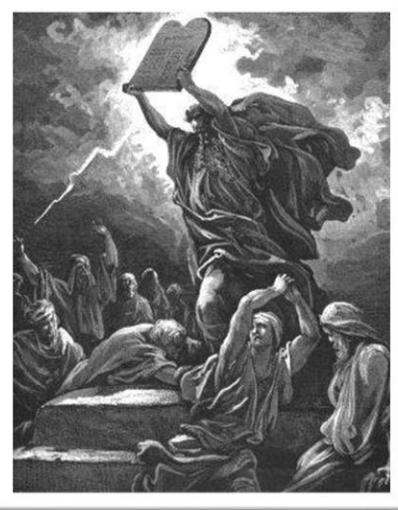
Wanneer we spreken over moraliteit als iets dat "werkelijk bestaat" – zelfs wanneer niemand kijkt – komen we vaak uit bij religieuze tradities. Voor vele religieuze denkers is ethiek geworteld in goddelijke geboden: wat goed is, is wat God voorschrijft. De Ring van Gyges mag je dan onzichtbaar maken voor mensen, maar niet voor God, die alles ziet.

De religieuze fundering van ethiek wordt echter geconfronteerd met een fascinerende uitdaging, die Plato al identificeerde in zijn dialoog *Euthyphro*. In dit gesprek stelt Socrates aan de vrome Euthyphro een schijnbaar eenvoudige vraag die sindsdien bekend staat als het "Euthyphro-dilemma": "*Is iets vroom (goed) omdat de goden het liefhebben, of hebben de goden het lief omdat het vroom is?*"

Anders gezegd: gebiedt God iets omdat het goed is, of is iets goed omdat God het gebiedt? Als het eerste waar is, dan bestaat er een standaard van goedheid die zelfs boven God staat. Als het tweede waar is, dan lijkt moraliteit willekeurig – God had net zo goed kunnen gebieden dat moord goed is.

Dit dilemma confrontereert ons met een nieuw perspectief op de Ring van Gyges: zelfs als je gelooft dat God alles ziet en je dus nooit werkelijk "onzichtbaar" bent, blijft de vraag waarom Gods geboden ons zouden moeten binden. Is het uit angst voor straf (hel)? Uit verlangen naar beloning (hemel)? Of is er iets intrinsiek waardevol aan deze geboden zelf?

Deze uitdaging toont aan dat zelfs binnen religieuze ethiek we niet kunnen ontsnappen aan ons eigen morele inzicht. Om goddelijke geboden te herkennen, te interpreteren en toe te passen, moeten we immers al een zeker moreel kompas bezitten. Wanneer religieuze teksten verschillende interpretaties toelaten, of wanneer we nieuwe situaties tegenkomen die niet expliciet behandeld worden, vallen we terug op ons eigen morele oordeelsvermogen. De religieuze traditie biedt een kader, maar de uitdaging blijft hoe we binnen dat kader onze morele verantwoordelijkheid vormgeven – een vraag die ons terugbrengt bij het fundamentele debat tussen Glaucon en Socrates over de aard en oorsprong van moreel handelen.

De Torah (Oude Testament) beschrijft hoe Mozes de 10 geboden van God ontvangt

Verwerkingsopdrachten hoofdstuk 2

Kernvragen (verplicht voor alle leerlingen):

1. Formuleer het Euthyphro-dilemma in je eigen woorden en leg uit waarom dit een probleem vormt voor religieuze ethiek.
2. Geef een voorbeeld van een morele kwestie waarbij gelovigen zich beroepen op goddelijke geboden. Hoe zou het Euthyphro-dilemma hierop van toepassing zijn?
3. Verklaar waarom volgens religieuze plichtethiek de Ring van Gyges geen verschil zou maken voor moreel handelen. Wat is hierbij de rol van God als alziende?
4. Evalueer de volgende stelling: "Een atheïst kan net zo moreel zijn als een gelovige." Gebruik hierbij inzichten uit het hoofdstuk over religieuze ethiek.

Keuzevragen (kies er één):

1. Ontwerp een gedachtenexperiment dat een hedendaagse variant is van het Euthyphro-dilemma, maar dan in een niet-religieuze context (bijvoorbeeld met betrekking tot wetgeving of sociale normen).
2. Als er een technologisch systeem zou bestaan dat, net als God in religieuze tradities, al onze handelingen zou kunnen waarnemen en beoordelen, zou dit leiden tot een meer ethische samenleving? Waarom wel/niet?
3. Geef een definitie van "goddelijk gebod" in termen van noodzakelijke en voldoende voorwaarden. Test je definitie door kritisch na te gaan of er uitzonderingen mogelijk zijn.
4. Onderzoek hoe het concept van "zonde" verschilt van het concept van "immoraliteit". Welke rol speelt het innerlijke versus het uiterlijke hierbij?
5. Schrijf een korte dialoog tussen Socrates en een hedendaagse religieuze leider over de vraag of moraliteit moet zijn in religie.

Hoofdstuk 3 Aristoteles' deugdethiek – floreren als mens in je gemeenschap

Aristoteles' deugdethiek: Karakter als kompas

Stel je voor: je hebt de Ring van Gyges om je vinger. Je loopt door een winkel en ziet iets wat je graag wilt hebben. Je zou het kunnen stelen – niemand zou het merken. Volgens Aristoteles (384-322 v.Chr.) draait de vraag niet om wat je zou *doen*, maar om wat voor *persoon* je zou worden door te stelen. Kan het zijn dat je zo verder weg beweegt van de beste en gelukkigste versie van jezelf?

Eudaimonia: het hoogste doel

Voor Aristoteles begint ethiek met een fundamentele vraag: wat is het doel van een mensenleven? Hij gebruikt het concept *eudaimonia* – vaak vertaald als 'geluk', maar beter begrepen als 'floreren' of 'een geslaagd leven leiden'. *Eudaimonia* is geen tijdelijke emotie maar een toestand waarin je je menselijke potentieel volledig verwezenlijkt.

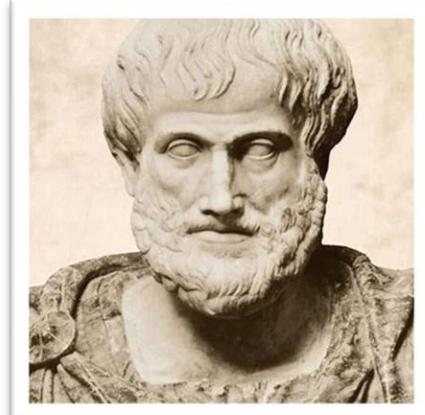
Aristoteles begint niet bij abstracte regels, maar bij de vraag: wat betekent het om te excelleren als mens? Net zoals een mes 'excelleert' door goed te snijden, excelleert een mens volgens Aristoteles door zijn typisch menselijke kwaliteiten goed te ontwikkelen en te gebruiken.

De deugden en de gouden middenweg

Net als bij Plato zijn voor Aristoteles die vier belangrijkste deugden die van moed, gematigdheid, rechtvaardigheid en wijsheid. Dit zijn geen externe regels maar karaktereigenschappen die we ontwikkelen door consequent juist te handelen. Andere deugden omvatten vrijgevigheid (omgang met bezit), waarheidsgetrouwheid (hoe we onszelf presenteren), vriendelijkheid (in sociale interacties) en gevoel voor humor.

Elk van deze deugden vormt een middenweg tussen twee uitersten. Moed ligt tussen roekeloosheid en lafheid. Vrijgevigheid tussen verspilling en gierigheid. Zoals Aristoteles treffend zegt: "*Iedereen kan boos worden – dat is eenvoudig. Maar boos zijn op de juiste persoon, in de juiste mate, op het juiste moment, om de juiste reden en op de juiste manier – dat is niet eenvoudig.*"

Neem een leraar. De deugdzame leraar vindt het midden tussen overdreven strengheid en te grote toegeeflijkheid. Bij een storende leerling reageert deze leraar gepast – niet uit

Figuur 1 Volgens Aristoteles (384-322 v.Chr.) draait ethiek om het bereiken van het Eudaimonia

woede, maar vanuit zorg voor de hele klas. De leraar is geduldig maar niet onverschillig, streng wanneer nodig maar niet hardvochtig, betrokken zonder favoritisme.

Hoe worden we deugdzaam?

Aristoteles benadrukt dat we deugden ontwikkelen door *habituatie* – het proces van gewenning. Net zoals je een instrument leert bespelen door te oefenen, leer je deugdzaam zijn door deugdzame handelingen te verrichten. Dit proces maakt deugden een vast onderdeel van je karakter.

Aanvankelijk voelt dit moeizaam en kunstmatig. Een beginnende leraar moet bewust nadenken: "Hoe reageer ik gepast op deze situatie?" Maar na verloop van tijd wordt het makkelijker en natuurlijker. Uiteindelijk haalt de leraar voldoening uit het vinden van de juiste respons – de deugdzame reactie komt voort uit wie deze persoon is geworden.

Cruciaal in dit leerproces zijn rolmodellen. We leren niet alleen uit boeken of door oefening, maar door mensen te observeren die deugden belichamen. De jonge leraar leert door ervaren collega's te zien omgaan met onverwachte vragen of het balanceren van rechtvaardigheid met compassie. Deze rolmodellen demonstreren hoe abstracte deugden concreet worden in specifieke situaties.

Door ervaring en het observeren van rolmodellen ontwikkelen we de deugd van *praktische wijsheid (phronesis)* – het vermogen om in elke situatie te herkennen wat juist is. De ervaren leraar weet intuïtief of een te late leerling strengheid, humor of een persoonlijk gesprek nodig heeft. Deze wijsheid komt voort uit een rijk begrip van de context en wat de situatie vereist.

De Ring van Gyges en het sociale belang van deugd

Wat zou Aristoteles zeggen over iemand met de Ring van Gyges? Een werkelijk deugdzaam persoon zou de ring niet misbruiken, niet uit angst voor straf, maar omdat oneerlijke handelingen in strijd zijn met wie deze persoon is geworden.

De deugdzame leraar zou, ook onzichtbaar, nog steeds eerlijk nakijken, lessen goed voorbereiden en alle leerlingen respectvol behandelen – niet omdat iemand meekijkt, maar omdat dit voortkomt uit een geïnternaliseerd besef van goed leraarschap.

Aristoteles ziet mensen bovenbouw als sociale wezens. Eudaimonia is alleen mogelijk binnen een gemeenschap. De leraar die de Ring misbruikt, beschadigt niet alleen het eigen karakter, maar ook het onderwijsysteem en de leerlingen. Omdat we alleen

kunnen floreren binnen een bloeiende gemeenschap, ondermijnen we uiteindelijk ons eigen geluk door ondeugzaam te handelen.

De relevantie voor vandaag

In de huidige tijd waarin we online vaak anoniem opereren, biedt deugdethiek een dieper kompas dan sociale controle. Bij online discussies of keuzes in de privésfeer draait het niet om waar we mee kunnen wegkomen, maar om wat voor karakter we ontwikkelen. Elke handeling, hoe onzichtbaar ook, vormt wie we zijn.

Aristoteles' benadering spreekt nog steeds aan omdat ze zich richt op de meest persoonlijke vragen: "Wie wil ik zijn?" en "Hoe word ik de beste en gelukkigste versie van mezelf?" De deugdethiek suggereert dat echte eudaimonia niet voortkomt uit wat we bereiken of bezitten, maar uit het soort persoon dat we worden.

Het antwoord op deze vragen ontwikkelt zich door de keuzes die we elke dag maken – juist wanneer niemand kijkt. Want het is precies in die momenten, wanneer alleen wijzelf getuige zijn van onze keuzes, dat we ontdekken wie we werkelijk zijn en wie we werkelijk willen worden.

Verwerkingsopdrachten hoofdstuk 3

Kernvragen

1. Leg uit wat Aristoteles bedoelt met eudaimonia en hoe dit verschilt van een moderne opvatting van geluk of plezier.
2. Beschrijf hoe volgens Aristoteles deugden worden ontwikkeld en pas dit toe op een concreet voorbeeld van karaktervorming (bijv. het ontwikkelen van moed of rechtvaardigheid).
3. Beoordeel de stelling: "In de moderne samenleving is Aristoteles' nadruk op gemeenschap achterhaald; individuele autonomie is belangrijker dan sociale deugden." Beargumenteer je standpunt.
4. **The Happiness Habit** - Kies één deugd die je wilt ontwikkelen, bijvoorbeeld: moed, vriendelijkheid, geduld, of dankbaarheid. Bedenk een kleine, dagelijkse gewoonte (habit) die je helpt deze deugd te oefenen. Bijvoorbeeld: bij moed, doe elke dag iets wat je spannend vindt; bij vriendelijkheid, geef elke dag een orecht compliment; bij geduld, haal drie keer diep adem als je je ongeduldig voelt. Houd 14 dagen een mini-dagboekje bij: noteer kort wat je deed, hoe het voelde, of het hielp, en eventuele obstakels. Kijk na 14 dagen terug: wat leerde je, wil je de habit behouden, en hoe beïnvloedt dit je kijk op geluk? Koppel je bevindingen ten slotte aan de verplichte vragen en een van de keuzevragen.

Keuzevragen (kies er één):

1. Ontwerp een "deugd-curriculum" voor een middelbare school. Welke deugden zou je willen aanleren, hoe zou je dit doen, en waarom zijn deze deugden belangrijk voor jonge mensen?
2. Stel dat mensen zouden leven in een virtuele realiteit waarin ze volledig geïsoleerd zijn van anderen maar wel gesimuleerde sociale interacties hebben. Zou eudaimonia mogelijk zijn in zo'n wereld?
3. Identificeer de metafysische vooronderstellingen in Aristoteles' opvatting dat alles een telos (doel) heeft. Hoe beïnvloedt dit zijn ethische theorie?
4. Reflecteer op een deugd die je zelf hebt ontwikkeld door oefening en gewoontevorming. Beschrijf het proces en de rol die mentoren of rolmodellen hierbij speelden.
5. Vergelijk Aristoteles' opvatting van het goede leven met een hedendaagse filosofische of psychologische theorie over welzijn (bijv. positieve psychologie).

Hoofdstuk 4 Utilitarisme: Het grootste geluk voor het grootste aantal

De leerling die worstelt met een ethische keuze vraagt zich af: "Maar hoe weet ik wat het juiste is om te doen?" Terwijl Aristoteles zou antwoorden "ontwikkel je karakter, dan volgen de juiste handelingen vanzelf", biedt het utilitarisme een radicaal andere benadering: kijk naar de gevolgen van je handelen.

Het principe van nut

Het utilitarisme, dat opkwam in het Engeland van de late 18e en 19e eeuw, is gebaseerd op één kernprincipe: het **nutsbeginsel**. De grondlegger Jeremy Bentham (1748-1832) formuleerde het eenvoudig: "Het grootste geluk voor het grootste aantal mensen." Een handeling is moreel juist als deze leidt tot de grootst mogelijke hoeveelheid geluk of welzijn, en moreel verkeerd als deze leidt tot leed of vermindering van geluk.

Dit principe betekent een revolutie in ethisch denken.

Het beoordeelt handelingen niet op basis van traditie, religieuze geboden of persoonlijke deugd, maar puur op hun gevolgen. Het goede is simpelweg dat wat goed uitpakt voor alle betrokkenen.

Geluk berekenen: de vereenvoudigde calculus

Bentham geloofde dat geluk kon worden begrepen als plezier en de afwezigheid van pijn, en dat het in principe meetbaar was. Hij stelde dat we bij elke morele beslissing drie hoofdfactoren moeten afwegen:

Intensiteit: Hoe sterk is het plezier of de pijn?

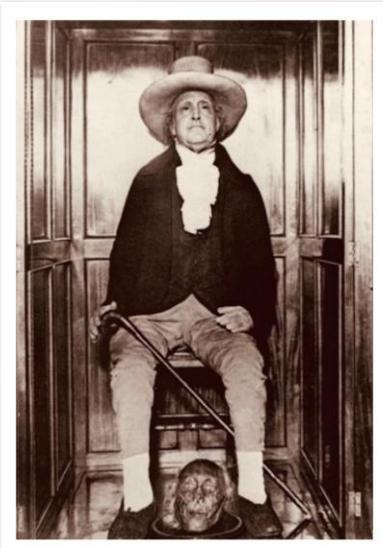
Duur: Hoe lang houdt het aan?

Omvang: Hoeveel mensen worden erdoor beïnvloed?

Stel je voor dat je moet kiezen: nu gamen of studeren voor een tentamen? Een utilitaristische afweging zou er zo uitzien:

Gamen: Levert direct intens plezier (hoge intensiteit), maar voor korte tijd (korte duur) en alleen voor jou (beperkte omvang).

Studeren: Geeft misschien wat ongemak nu (lage of negatieve intensiteit), maar leidt tot langdurige voldoening en betere kansen (lange duur) voor zowel jou als mogelijk je familie die trots op je is (grote omvang).

Benthams laatste wens: zijn lichaam werd geconserveerd en is tentoongesteld in het University College London, zodat het lichaam alsnog van nut kan zijn bij wijze van inspiratie.

Volgens het utilitarisme zou studeren de moreel juiste keuze zijn, omdat het in totaal meer geluk oplevert wanneer je alle factoren meeweegt.

Benthams revolutionaire toepassingen

Bentham was niet alleen een theoreticus maar ook een sociaal hervormer. Hij gebruikte zijn utilitaristische principe om talloze gevestigde praktijken te kritisieren die volgens hem meer leed dan geluk veroorzaakten:

Het strafstelsel: In een tijd waarin zelfs kleine vergrijpen met de dood konden worden bestraft, betoogde Bentham dat straffen alleen gerechtvaardigd zijn als ze meer geluk dan leed veroorzaken. Straf moet niet gericht zijn op wraak maar op:

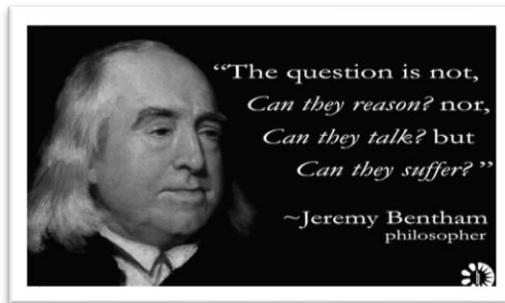
Preventie van toekomstige misdaad

Rehabilitatie van de dader

Minimalisering van leed voor alle betrokkenen

Bentham ontwierp zelfs een nieuw soort gevangenis (het Panopticon) waarin gevangenen konden worden geobserveerd zonder te weten of ze daadwerkelijk bekijken werden – een vroege parallel met de Ring van Gyges, maar dan omgekeerd!

Dierenrechten: In een tijd waarin dieren puur als gebruiksvoorwerpen werden gezien, stelde Bentham de radicale vraag: "De vraag is niet: kunnen ze redeneren? Of: kunnen ze spreken? Maar: kunnen ze lijden?" Omdat dieren pijn kunnen ervaren, tellen ze mee in de utilitaristische berekening van geluk en leed.

Seksuele vrijheid: Bentham schreef (maar durfde niet te publiceren) teksten waarin hij argumenteerde dat homoseksualiteit niet strafbaar zou moeten zijn. Zijn argument was utilitaristisch: consensuele seksuele handelingen tussen volwassenen veroorzaken geen leed maar wel geluk, dus zijn ze moreel toelaatbaar en zelfs goed.

Mill: niet alle plezier is gelijk

John Stuart Mill (1806-1873), Bentham's opvolger, verfijnde het utilitarisme door te benadrukken dat er kwalitatieve verschillen tussen soorten plezier bestaan. In zijn beroemde uitspraak: "Het is beter een ontevreden mens te zijn dan een tevreden varken; beter een ontevreden Socrates dan een tevreden dwaas."

Mill betoogde dat intellectuele, morele en esthetische genoegens intrinsiek waardevoller zijn dan puur lichamelijke of zintuiglijke genoegens. Een maatschappij die investeert in onderwijs, kunst en morele ontwikkeling creëert volgens Mill een dieper en duurzamer geluk dan een maatschappij die alleen gericht is op materiële bevrediging.

De Ring van Gyges: een utilitaristische benadering

Hoe zou een utilitarist reageren op de Ring van Gyges? Anders dan bij Aristoteles, die zou focussen op het karakter van de persoon, zou de utilitarist simpelweg vragen: wat zijn de gevolgen van je handelingen, zelfs als niemand je ziet?

Stel, je gebruikt de ring om ongemerkt geld te stelen van een bank. Een utilitaristische berekening zou meewegen:

Positieve gevolgen: Je persoonlijke voordeel (het geld dat je krijgt)

Negatieve gevolgen:

Het verlies voor de bank en uiteindelijk haar klanten

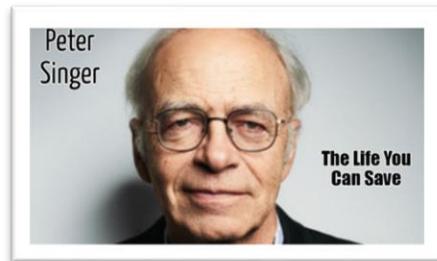
De angst en onzekerheid in de samenleving door onverklaarbare diefstallen

De verzwakking van het maatschappelijk vertrouwen

In de meeste gevallen zou een utilitaristische berekening uitwijzen dat het gebruik van de ring voor persoonlijk gewin uiteindelijk meer schade dan voordeel oplevert. Zelfs als niemand je betrapt, blijven de negatieve gevolgen reëel.

Peter Singer: utilitarisme in de moderne wereld

De Australische filosoof Peter Singer (1946-) toont hoe krachtig het utilitarisme kan zijn in confrontatie met hedendaagse morele vraagstukken. Zijn beroemde gedachtenexperiment illustreert dit perfect:

Stel je loopt langs een ondiepe vijver en ziet een kind verdrinken. Je kunt het kind redden, maar dan worden je dure schoenen geruïneerd. Wat doe je?

De meeste mensen zouden zonder aarzeling het kind reden, ongeacht de kosten aan hun schoenen. Maar, vervolgt Singer, als we bereid zijn onze schoenen op te offeren om een kind vlakbij te reden, waarom zijn we dan niet bereid eenzelfde bedrag te doneren om het leven te redden van een kind ver weg dat sterft aan eenvoudig te voorkomen ziekten?

Dit gedachtenexperiment laat de radicale implicaties van het utilitarisme zien. Als alle lijden even zwaar telt, ongeacht wie het ervaart of hoe ver weg het plaatsvindt, dan

hebben welvarende mensen een sterke morele plicht om veel meer te doen tegen wereldwijde armoede en leed.

Singer past dezelfde logica toe op dierenrechten. Als het vermogen om te lijden de moreel relevante factor is, dan is het leed dat we dieren aandoen in de bio-industrie een enorme morele catastrofe die we dringend moeten aanpakken.

De kracht en uitdagingen van utilitarisme

De kracht van het utilitarisme ligt in zijn universaliteit en focus op concrete resultaten. Het vraagt ons om voorbij onze eigen belangen en culturele vooroordelen te kijken, naar de werkelijke impact van onze handelingen op alle voelende wezens.

Tegelijk roept het lastige vragen op:

Rechtvaardigheid: Is het juist om één onschuldig persoon te offeren als dat tien anderen redt?

Meetbaarheid: Hoe wegen we verschillende soorten geluk en leed tegen elkaar af?

Haalbaarheid: Moeten we werkelijk al onze luxe opgeven zolang er ergens ter wereld leed is dat we kunnen verlichten?

De relevantie van utilitarisme

In een wereld vol complexe ethische vraagstukken—van klimaatverandering tot sociale media—biedt het utilitarisme een krachtig perspectief. Het vraagt ons om eerlijk na te denken over de werkelijke gevolgen van onze acties, ook wanneer niemand kijkt.

Wanneer je overweegt om met een Ring van Gyges onzichtbaar iets te doen, zou een utilitarist je vragen: "Vergroot dit werkelijk het netto geluk in de wereld?" Dit dwingt ons om verder te kijken dan persoonlijk win of culturele regels, naar wat werkelijk telt: de vermindering van leed en de vermeerdering van welzijn voor alle betrokkenen.

Het echte teken van morele ontwikkeling is niet dat we regels volgen wanneer anderen kijken, maar dat we het welzijn van anderen overwegen—zelfs wanneer niemand het ziet. Dit is misschien wel de belangrijkste les van het utilitarisme: moraliteit gaat niet om schijn of reputatie, maar om werkelijke impact op werkelijke levens.

Verwerkingsopdrachten hoofdstuk 4

Kernvragen

1. Leg het nutsbeginsel uit en beschrijf het onderscheid dat Mill maakt tussen verschillende soorten plezier of geluk.
2. Pas het utilitaristische principe toe op een actueel ethisch vraagstuk (bijv. orgaandonatie, inkomensverdeling, of klimaatverandering). Welke handeling zou volgens het utilitarisme het juiste zijn?
3. Beschrijf hoe een utilitarist zou reageren op iemand die de Ring van Gyges bezit. Welke redenering zou een utilitarist gebruiken om deze persoon te overtuigen geen immorele daden te begaan?
4. Evalueer de kritiek dat utilitarisme individuele rechten kan opofferen voor het collectieve nut. Vind je dit een steekhoudende kritiek? Beargumenteer je antwoord.

Keuzevragen (kies er één):

1. Ontwerp een utilitaristische calculatie-app die mensen helpt bij het maken van ethische beslissingen. Welke factoren zou deze app meten, hoe zou ze deze wegen, en welke mogelijke problemen zie je bij zo'n toepassing?
2. Als we ooit kunstmatige intelligenties zouden creëren die plezier en pijn kunnen ervaren, zouden hun ervaringen dan gelijkwaardig meetellen in een utilitaristische berekening? Waarom wel/niet?
3. Analyseer de volgende redenering: "Als utilitarisme waar is, dan moeten we doen wat het meeste geluk produceert. We moeten niet altijd doen wat het meeste geluk produceert. Dus utilitarisme is niet waar." Identificeer de logische structuur (modus tollens) en beoordeel of de redenering geldig en/of gezond is.
4. Reageer op Robert Nozick's "ervaringsmachine"-gedachtenexperiment, waarin mensen aangesloten worden op een machine die gesimuleerde positieve ervaringen geeft. Wat zegt dit over de grenzen van het utilitarisme?
5. Onderzoek hoe Peter Singer's argumenten voor effectief altruïsme gebaseerd zijn op utilitaristische principes. Zou jij bereid zijn 10% van je inkomen te doneren aan effectieve goede doelen? Waarom wel/niet?

Hoofdstuk 5 Kants plichtethiek: Handelen vanuit universele morele wet

Na deugdethiek en utilitarisme komen we bij een derde invloedrijke benadering van ethiek: de plichtethiek van Immanuel Kant (1724-1804). Waar het utilitarisme kijkt naar de gevolgen van handelingen en Aristoteles naar de ontwikkeling van karakter, richt Kant zich op iets anders: de principes achter onze handelingen.

De goede wil en morele plicht

Voor Kant begint ethiek niet met de vraag "Wat maakt mij gelukkig?" of "Wat leidt tot het meeste geluk voor anderen?", maar met "Wat is mijn plicht?" Hij opent zijn beroemde werk *Fundering voor de metafysica van de zeden* (1785) met een krachtige stelling:

"Het enige dat zonder beperking als goed kan worden beschouwd, is een goede wil."

Wat betekent dit? Kant betoogt dat iemands morele waarde niet ligt in zijn talenten, intelligentie, rijkdom of zelfs de gevolgen van zijn handelingen, maar in zijn intentie om het goede te doen *puur omdat het goed is*. Een handeling heeft alleen morele waarde als deze wordt uitgevoerd uit plichtsbesef, niet uit eigenbelang, gewoonte of emotie.

Stel je voor: twee leerlingen helpen een klasgenoot met huiswerk. De eerste doet dit omdat hij denkt dat de leraar hem dan meer mag. De tweede doet het omdat ze vindt dat het haar plicht is om anderen te helpen. Volgens Kant heeft alleen de tweede leerling moreel gehandeld, hoewel de handelingen identiek zijn.

De categorische imperatief: de kern van Kants ethiek

Het hart van Kants ethiek is de **categorische imperatief**, een principe dat ons vertelt hoe we moeten handelen ongeacht onze persoonlijke verlangens of de omstandigheden. Hij formuleert dit op verschillende manieren, maar de twee belangrijkste zijn:

De universaliseerbaarheidsformule: "Handel alleen volgens die maxime waarvan je tegelijkertijd kunt willen dat ze een algemene wet wordt."

Een 'maxime' is het principe waarop je handelt. Als je bijvoorbeeld overweegt te liegen, vraag je af: "Wat als iedereen zou liegen wanneer dat in hun voordeel is?" In zo'n wereld zou niemand meer iemand geloven, en het concept 'belofte' zou zijn betekenis verliezen.

Daarom is liegen volgens Kant moreel verkeerd, niet vanwege de gevolgen in een specifiek geval, maar omdat het niet universaliseerbaar is.

De menselijkheidsformule: "Handel zo dat je de mensheid, zowel in je eigen persoon als in de persoon van ieder ander, altijd tegelijk als doel en nooit alleen als middel gebruikt."

Dit betekent dat we mensen nooit alleen mogen behandelen als een instrument om onze doelen te bereiken, maar altijd ook als een doel op zichzelf, met intrinsieke waardigheid. Als je een vriend alleen maar helpt omdat je later iets terug verwacht, behandel je die vriend als louter middel. Als je een werknemer uitbuit, ontken je diens waardigheid als rationeel wezen.

De Ring van Gyges: Kants antwoord

Hoe zou Kant reageren op de uitdaging van de Ring van Gyges? Zijn antwoord is helder en krachtig: of anderen je kunnen zien of niet, is moreel irrelevant. Wat telt is of je handeling in overeenstemming is met de morele wet.

Als Gyges met zijn onzichtbaarheidsring overweegt om te stelen, moet hij zich afvragen: "Kan ik willen dat stelen een universele wet wordt?" Het antwoord is nee, want in een wereld waar iedereen steelt wanneer het uitkomt, zou het concept 'eigendom' niet kunnen bestaan. Daarom is stelen moreel verkeerd, ook als niemand je kan zien.

Of neem een ander voorbeeld: iemand die de Ring van Gyges gebruikt om een examen af te kijken. Volgens Kant is dit verkeerd, niet omdat je betrapt kunt worden (dat ben je niet met de ring), maar omdat je niet kunt willen dat valsspelen een universele wet wordt. Een onderwijsysteem waarin iedereen vals speelt, verliest zijn betekenis.

Autonomie: vrijheid en morele wet

Een centraal maar moeilijk concept in Kants ethiek is *autonomie*. Voor Kant betekent ware vrijheid niet "doen wat je wilt", maar leven volgens zelfopgelegde rationele wetten. Paradoxaal genoeg zijn we volgens Kant alleen werkelijk vrij wanneer we handelen uit morele plicht.

Denk aan een leerling die verslaafd is aan sociale media. Ze 'wil' constant haar telefoon checken, maar voelt zich daar niet vrij door. Volgens Kant is ze slaaf van haar neigingen. Echte vrijheid zou voor haar betekenen: zelf rationeel beslissen wat ze doet, geleid door principes die voor iedereen zouden kunnen gelden.

Het Koninkrijk der Doelen

Kant beschrijft een ideaal dat hij het "Koninkrijk der Doelen" noemt: een gemeenschap waarin iedereen zichzelf en anderen behandelt als doel op zich. In deze gemeenschap respecteert iedereen elkaars autonomie en waardigheid, en handelt volgens principes die universaliseerbaar zijn.

De morele wet is voor Kant geen externe beperking maar iets dat we onszelf opleggen als rationele wezens. Wanneer we moreel handelen, participeren we in dit ideale Koninkrijk der Doelen, zelfs als we in de praktijk omringd worden door onrecht.

Kants ethiek versus utilitarisme en deugdethiek

De verschillen met andere ethische theorieën worden duidelijk in harde morele dilemma's:

Stel: je kunt één onschuldig persoon doden om tien anderen te redden.

- **Utilitarisme** zou zeggen: doe het, want één dood versus tien is een netto winst aan geluk.
- **Aristoteles** zou vragen wat een deugdzaam persoon zou doen in deze situatie; of de intentie en het gevoel achter een keuze een expressie is van een deugdzame houding die de gulden middenweg aanhoudt tussen extremen.
- **Kant** zou zeggen: het is absoluut verkeerd, omdat je die ene persoon dan alleen als middel gebruikt, niet als doel op zich. De morele wet verbiedt het, ongeacht de gevolgen.

Conclusie: de blijvende uitdaging van Kant

Kants ethiek stelt de intrinsieke waarde en waardigheid van elk persoon centraal en biedt heldere, universele principes die niet afhangen van cultuur of omstandigheden. Het beschermt rechtvaardigheid en individuele rechten, zelfs als dit ten koste gaat van de nutsmoralisatie.

Kant biedt daarmee ook een krachtig antwoord op de uitdaging van Glaucon: we handelen moreel, niet uit angst voor straf of verlangen naar beloning, maar uit respect voor de morele wet die we als rationele wezens in onszelf herkennen.

De vraag is niet "Waarom zou je goed zijn als niemand kijkt?", maar "Hoe zou je willen dat iedereen handelt, ook als niemand kijkt?" Door onszelf deze vraag te stellen, herinneren we onszelf eraan dat moraliteit niet draait om zichtbaarheid, maar om de universele principes die ons verbinden als rationele, autonome wezens.

Of zoals Kant zelf het uitdrukte in een beroemde passage: "*Twee dingen vervullen mijn gemoed met steeds nieuwe en toenemende bewondering en eerbied: de sterrenhemel boven mij en de morele wet in mij.*"

Nur die Moral macht den Menschen zum Menschen.

(Immanuel Kant)

Verwerkingsopdrachten hoofdstuk 5

Kernvragen

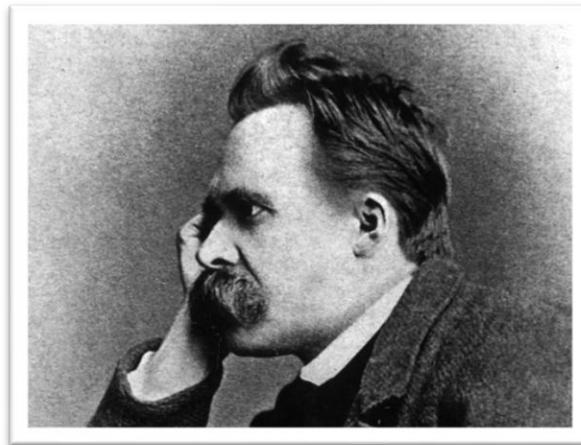
1. Leg uit wat Kant bedoelt met de categorische imperatief en beschrijf de twee belangrijkste formuleringen ervan.
2. Pas Kants categorische imperatief toe op een concreet moreel dilemma. Laat zien hoe je de universaliseerbaarheidsformule en de menselijkheidsformule gebruikt om tot een moreel oordeel te komen.
3. Verklaar waarom volgens Kant het gebruik van de Ring van Gyges voor onethische doeleinden moreel verwerpelijk zou zijn, ongeacht of je gestraft kunt worden.
4. Beoordeel de kritiek dat Kants ethiek te rigide is en geen rekening houdt met contextuele factoren of emoties. Vind je deze kritiek terecht? Waarom wel/niet?

Keuzevragen (kies er één):

1. Schrijf een dialoog tussen Kant en een utilitarist over een hedendaags moreel vraagstuk (bijv. social media gebruik, privacy, of biogenetica).
2. Als kunstmatige intelligentie ooit volledig rationeel zou worden, zou deze dan automatisch volgens Kants categorische imperatief handelen? Wat zegt dit over de relatie tussen rationaliteit en moraliteit?
3. Identificeer de epistemologische en metafysische vooronderstellingen in Kants opvatting dat morele waarheden a priori gekend kunnen worden. Hoe beïnvloeden deze zijn ethische theorie?
4. Vergelijk Kants begrip van autonomie met het hedendaagse concept van individuele vrijheid. Waarin verschillen ze en wat zijn de implicaties hiervan voor onze opvatting van moraliteit?
5. Onderzoek een recente morele beslissing die je hebt genomen. Zou deze beslissing de test van de categorische imperatief doorstaan? Als niet, wat zegt dit over jouw beslissing of over Kants theorie?

Hoofdstuk 6 Nietzsche: Voorbij goed en kwaad

Na Aristoteles' deugdethiek, het utilitarisme en Kants plichtethiek komen we bij een denker die deze ethische tradities fundamenteel in vraag stelt. Friedrich Nietzsche (1844-1900) biedt geen nieuwe morele theorie, maar een radicale kritiek op moraliteit zelf. Waar eerdere filosofen vroegen "Wat is goed?", vraagt Nietzsche: "Wat is de waarde van 'goed' en 'kwaad'?"

De genealogie van de moraal

Nietzsche benadert ethiek op een compleet andere manier. In plaats van te zoeken naar universele principes of objectieve waarden, onderzoekt hij de historische oorsprong van morele waarden. Hoe zijn begrippen als 'goed', 'kwaad', 'schuld' en 'geweten' ontstaan? Wie profiteert van bepaalde morele systemen? Zijn morele waarden werkelijk wat ze lijken?

In zijn boek *De genealogie van de moraal* (1887) betoogt Nietzsche dat onze moderne moraal niet is gebaseerd op objectieve waarheid of goddelijke geboden, maar op menselijke, al-te-menselijke oorsprongen - machtsverhoudingen, psychologische behoeften en historische ontwikkelingen.

De omkering van waarden: meestermoraal en slavenmoraal

Nietzsche onderscheidt twee fundamenteel verschillende morele systemen:

Meestermoraal was volgens hem de oorspronkelijke moraal van sterke, aristocratische figuren die 'goed' definieerden als alles wat hen zelf kenmerkte: kracht, trots, moed, zelfverzekerdheid. 'Slecht' was simpelweg wat niet-aristocratisch was: zwak, laf, onderdanig. Deze moraal draaide om zelfbevestiging: "Ik ben goed, dus wat niet zoals ik is, is slecht."

Een historisch voorbeeld van meestermoraal vinden we in het Homerische Griekenland. De helden uit de Ilias, zoals Achilles, belichaamden een moraal waarin excellentie (areté) bestond uit kracht, moed en eer. Goed en slecht waren niet universele morele categorieën, maar stonden voor 'edel' en 'onnedel'. Een 'goede' daad was er een die kracht, schoonheid en adel toonde; schaamte (niet kunnen voldoen aan het aristocratische ideaal) was de primaire negatieve emotie, niet schuld (het breken van morele regels). In deze samenleving gold moraliteit niet gelijk voor iedereen - er waren verschillende standaarden voor edelen en gewone mensen.

Slavenmoraal ontstond volgens Nietzsche als een reactie hierop, gedreven door *ressentiment* - een giftig mengsel van machteloosheid, afgunst en wraakzucht. De zwakken en onderdrukten konden niet openlijk in opstand komen tegen hun meesters, dus hun haat keerde zich naar binnen en werd daar een creatieve kracht. Ze ontwikkelden een nieuwe moraal waarin alles wat de meesters kenmerkte (trots, macht, zelfverzekerdheid) werd veroordeeld als 'kwaad', terwijl hun eigen eigenschappen (nederigheid, gehoorzaamheid, geduld) werden verheven tot 'goed'.

Dit was geen simpele pragmatische aanpassing, maar een diepe psychologische *omwaardering van alle waarden*. Nietzsche schrijft: "De slavenopstand in de moraal begint wanneer het ressentiment zelf scheppend wordt en waarden baart." De slaven konden geen fysieke wraak nemen op hun meesters, dus namen ze een spirituele wraak door alles wat de meesters vertegenwoordigden als moreel verwerpelijk te bestempelen.

Het leven-ontkennende karakter van de slavenmoraal

Wat Nietzsche het meest problematisch vindt aan de slavenmoraal is dat deze fundamenteel leven-ontkennend is. Waar de meestermoraal uitging van een ja-zeggen tegen het leven in al zijn aspecten, is de slavenmoraal gebaseerd op een nee-zeggen tegen precies die aspecten van het leven die vitaal, krachtig en affirmatief zijn:

- Ze devalueert deze wereld ten gunste van een verzonne "ware wereld" in het hiernamaals
- Ze beschouwt natuurlijke menselijke driften (agressie, seksualiteit, trots) als zondig
- Ze promoot deugden als nederigheid, medelijden en zelfopoffering die vitaliteit verminderen
- Ze creëert schuld en slecht geweten over natuurlijke menselijke impulsen
- Ze verheerlijkt lijden als een zuiverend middel in plaats van iets om te overwinnen

Het christendom is voor Nietzsche de ultieme uitdrukking van deze leven-ontkennende slavenmoraal, met zijn verheerlijking van de zwakken, zijn focus op schuld en boete, en zijn belofte van een beter leven na dit leven.

God is dood: leven zonder absolute waarden

Een van Nietzsches beroemdste uitspraken is "God is dood." Hiermee bedoelt hij niet alleen dat het geloof in God afneemt, maar dat de hele basis voor absolute waarden is weggevallen. In een wereld zonder God of metafysische zekerheid, kunnen we niet

langer claimen dat onze morele waarden objectief of universeel zijn.

Dit leidt tot een crisis: als er geen objectieve standaard is voor goed en kwaad, dreigt nihilisme - het geloof dat niets waarde heeft. De grote uitdaging die Nietzsche ziet is: hoe kunnen we waarden scheppen in een wereld zonder absolute standaarden?

De wil tot macht

Centraal in Nietzsches denken staat het concept "wil tot macht" (*Wille zur Macht*). Dit is niet simpelweg het verlangen om anderen te domineren, maar de fundamentele levensdrift om invloed uit te oefenen, te groeien, te overwinnen en zichzelf te overtreffen.

Volgens Nietzsche is deze wil tot macht de basis van al het leven. Organismen streven niet primair naar zelfbehoud (zoals Darwin suggereerde) maar naar zelfexpansie en groei. Dit geldt ook voor menselijke activiteiten: kunst, wetenschap, filosofie en zelfs moraal zijn uitdrukkingen van deze fundamentele levensdrift.

De Übermensch: waardenschepper

Als antwoord op het nihilisme presenteert Nietzsche het ideaal van de Übermensch (vaak vertaald als 'Bovenmens'). Dit is niet een biologisch superieur wezen of raciale categorie, maar een mogelijk toekomstig type mens dat:

Voorbij gaat aan traditionele goed-kwaad-dichotomieën

Zijn eigen waarden schept in plaats van externe autoriteiten te volgen

Ja zegt tegen het leven in al zijn aspecten, inclusief lijden

Leeft met "amor fati" (liefde voor het lot) - volledige aanvaarding van het leven

De "eeuwige wederkeer" zou kunnen accepteren (het gedachtenexperiment dat je je leven exact zo opnieuw zou moeten leven, eindeloos)

De Übermensch belichaamt het idee van zelfoverwinning: je wordt wie je bent door jezelf voortdurend te overtreffen en jezelf vorm te geven als een kunstwerk.

Perspectivisme: er zijn geen feiten, alleen interpretaties

Nietzsche verwerpt het idee dat er één objectieve waarheid bestaat. In plaats daarvan stelt hij dat er alleen perspectieven zijn - verschillende manieren om de werkelijkheid te interpreteren. Dit geldt ook voor moraal: er is geen objectief "goed" of "kwaad", alleen verschillende perspectieven op waarde.

Dit betekent niet dat alle perspectieven gelijkwaardig zijn. Sommige zijn rijker, vruchtbaarder of levensbevestigender dan andere. Maar geen enkel perspectief kan aanspraak maken op absolute waarheid.

De Ring van Gyges: Nietzsches antwoord

Hoe zou Nietzsche reageren op het verhaal van de Ring van Gyges? Zijn antwoord zou radicaal verschillen van zijn voorgangers:

Nietzsche zou Glaukons cynische visie deels bevestigen: ja, conventionele moraliteit is vaak gebaseerd op angst voor straf en verlangen naar sociale goedkeuring. Maar in plaats van dit als een probleem te zien dat moet worden opgelost (zoals Plato deed), ziet Nietzsche het als een onvermijdelijk aspect van de "slavenmoraal" die ons is aangeleerd.

De Ring van Gyges vormt een interessante test: als alle externe beperkingen wegvalLEN, wat blijft er dan over van je waarden? Zijn ze werkelijk van jou, of zijn het slechts aangeleerde conventies gedreven door ressentiment? Nietzsches uitdaging zou zijn: kun je, in volledige vrijheid, je eigen waarden scheppen die niet afhankelijk zijn van andermans goedkeuring of afkeuring?

De werkelijk sterke persoon is voor Nietzsche niet iemand die, onzichtbaar geworden, alle conventies aan zijn laars lapt. Dat toont juist zwakte aan - je bent nog steeds gevangen in reactie tegen de bestaande moraal. De waarlijk sterke persoon is degene die, met of zonder ring, leeft volgens zelfgeschapen waarden die voortkomen uit levensdrang, niet uit ressentiment of angst.

De les van Nietzsche: worden wie je bent

De kern van Nietzsches ethiek is misschien wel zijn oproep: "Word wie je bent!" Dit is geen uitnodiging tot egoïsme of amoraliteit, maar een uitdaging om je diepste natuur te ontdekken en te cultiveren, voorbij aangeleerde morele conventies.

In relatie tot de Ring van Gyges zou Nietzsche zeggen: de werkelijke test van je waarden is niet of je braaf blijft omdat je bang bent voor straf, maar of je waarden voortkomen uit levensdrang en zelfbevestiging. Niet of je de regels volgt als niemand kijkt, maar of je je eigen regels kunt scheppen die het leven bevestigen en verrijken.

Dit is een radicale, soms verontrustende, maar ook bevrijdende visie. Terwijl Aristoteles, de utilitaristen en Kant ons allemaal een morele theorie aanbieden, daagt Nietzsche ons uit om morele scheppers te worden—om zelf antwoorden te vinden op de vraag: "Hoe wil ik leven in een wereld zonder absolute waarden?"

Verwerkingsvragen Hoofdstuk 6

Kernvragen

1. Leg uit wat Nietzsche bedoelt met zijn onderscheid tussen "meestermoraal" en "slavenmoraal" en geef voorbeelden van waarden die bij elk horen.
2. Pas Nietzsches kritiek op conventionele moraliteit toe op een hedendaagse morele norm of waarde. Is deze volgens Nietzsche een uiting van levensbevestiging of levensontkennning?
3. Hoe zou Nietzsche reageren op iemand die de Ring van Gyges bezit? Welk gedrag zou volgens hem tonen dat iemand werkelijk sterke eigen waarden heeft ontwikkeld?
4. Evalueer Nietzsches stelling dat traditionele moraliteit vaak voortkomt uit ressentiment en zwakte. Is deze kritiek steekhoudend of problematisch? Beargumenteer je standpunt.

Keuzevragen (kies er één):

1. Schrijf een kort manifest voor een "nieuwe moraliteit" in de geest van Nietzsche. Welke waarden zou deze bevorderen, welke zou ze afwijzen, en waarom?
2. Als Nietzsche gelijk heeft dat "God dood is" (dat we geen absolute morele standaarden meer hebben), kan een samenleving dan nog functioneren zonder in nihilisme te vervallen? Hoe?
3. Identificeer in een actueel ethisch debat de verschillende morele perspectieven. Hoe zou Nietzsche deze analyseren in termen van levensbevestigende of levensontkennende waarden?
4. Nietzsche roept op om "te worden wie je bent". Reflecteer op een situatie waarin je handelde volgens externe verwachtingen in plaats van je eigen waarden. Hoe zou een meer "Nietzscheaanse" aanpak eruit hebben gezien?
5. Vergelijk Nietzsches kritiek op traditionele moraliteit met een hedendaagse kritische benadering (bijv. feministische ethiek, postkoloniale ethiek). Welke parallellelen en verschillen zie je?

Hoofdstuk 7 Morele psychologie: Waarom we niet zo goed zijn als we denken

Na de grote ethische theorieën van Aristoteles, het utilitarisme, Kant en Nietzsches kritiek daarop, is het tijd om een andere vraag te stellen. In plaats van "Hoe zouden we moreel moeten handelen?", vragen we nu: "Hoe handelen we werkelijk en waarom?" Welkom bij de morele psychologie - de empirische studie van hoe mensen daadwerkelijk morele oordelen vormen en morele beslissingen nemen.

De kloof tussen kennen en doen

Een van de meest fascinerende ontdekkingen in de morele psychologie is dat er een opmerkelijke kloof bestaat tussen wat mensen zeggen dat ze zouden doen in morele situaties en wat ze daadwerkelijk doen. Bijna iedereen beweert eerlijk te zijn, rechtvaardig te handelen en anderen te helpen. Maar experimenteel onderzoek laat zien dat zelfs mensen met sterke morele overtuigingen vaak anders handelen dan ze zelf voorspellen.

Dit brengt ons terug bij de Ring van Gyges: als niemand kijkt, handelen we dan werkelijk volgens onze morele principes? De morele psychologie suggereert dat dit vaak niet het geval is - niet noodzakelijk omdat we huichelaars zijn, maar omdat ons brein op subtiële manieren werkt die onze morele besluitvorming beïnvloeden zonder dat we ons daarvan bewust zijn.

Zelfbeschermende vertekeningen: onze morele blindheid

Centraal in de morele psychologie staat het concept van **zelfbeschermende vertekeningen** (*self-serving biases*). Dit zijn systematische manieren waarop ons brein informatie verwerkt die ons zelfbeeld en gevoel van eigenwaarde beschermen. Deze vertekeningen kunnen verklaren waarom er zo'n groot verschil bestaat tussen hoe we onszelf zien en hoe we werkelijk handelen.

De fundamentele attributiefout

Een van de meest bestudeerde vertekeningen is de **fundamentele attributiefout**: de neiging om ons eigen gedrag toe te schrijven aan situationele factoren, maar andermans gedrag aan hun persoonlijkheid of karakter.

Stel je voor: je komt te laat op school. Je verklaart dit door de omstandigheden: "Er was een file" of "Mijn wekker ging niet af." Maar als een klasgenoot te laat komt, ben je geneigd te denken: "Die is altijd zo slecht georganiseerd" of "Die neemt school gewoon niet serieus."

Deze vertekening heeft grote morele implicaties. We beoordelen onszelf op basis van onze intenties en de obstakels die we tegenkwamen, maar anderen op basis van hun handelingen en resultaten. Dit maakt het makkelijk om onze eigen morele tekortkomingen te vergeven en tegelijkertijd kritisch te zijn op anderen.

Het "blinde vlek"-effect

Nog fascinerender is het "**blinde vlek**"-effect: we herkennen wel dat anderen vatbaar zijn voor zelfbeschermende vertekeningen, maar geloven dat wijzelf daar grotendeels immuun voor zijn. In een reeks experimenten door Emily Pronin en collega's gaven proefpersonen toe dat mensen in het algemeen bevoordeeld zijn, maar ontkenden ze dat dit voor hen zelf gold.

Dit creëert een dubbele blindheid: we zijn niet alleen bevoordeeld, maar ook blind voor onze eigen vooroordelen. Deze blinde vlek ondermijnt onze pogingen om moreel te groeien - hoe kun je immers iets verbeteren dat je niet eens erkent?

Morele vergunningen: goed doen als excusus

Uit onderzoek blijkt dat mensen na een moreel goede daad zich vaak een **morele vergunning** (*moral licensing*) geven om vervolgens minder moreel te handelen. Als ik vanochtend een dakloze persoon heb geholpen, voel ik me 's middags eerder gerechtvaardigd om kleine regels te overtreden of minder vrijgevig te zijn.

Dit verklaart het schijnbaar tegenstrijdige verschijnsel dat mensen die net hebben gedoneerd aan een goed doel, direct daarna vaker antisociaal gedrag vertonen. Het is alsof we een soort "moreel krediet" opbouwen dat we later kunnen uitgeven.

De illusie van morele superioriteit

Uit onderzoek van Tappin en McKay blijkt dat de meeste mensen zichzelf als moreel superieur beschouwen aan de gemiddelde persoon. Dit statistische onmogelijkheid wijst op wat onderzoekers de **illusie van morele superioriteit** noemen.

In experimenten vroegen ze mensen om zichzelf en de "gemiddelde persoon" te beoordelen op morele eigenschappen zoals eerlijkheid, medeleven en rechtvaardigheid. Bijna iedereen beoordeelde zichzelf boven het gemiddelde - een collectieve zelfoverschatting die suggereert dat we systematisch blind zijn voor onze eigen morele tekortkomingen.

De sociale dimensie van moraal

Morele psychologie laat zien dat onze morele beslissingen sterk worden beïnvloed door sociale factoren - zelfs als we denken autonoom te handelen.

Conformisme en gehoorzaamheid

De klassieke experimenten van Solomon Asch over conformisme toonden aan dat mensen bereid zijn hun eigen oordeel opzij te zetten om zich aan te passen aan de groep, zelfs wanneer de groep duidelijk verkeerd zit. Nog schokkender waren Stanley Milgrams gehoorzaamheidsexperimenten, waarin gewone mensen bereid waren wat zij dachten dat pijnlijke elektrische schokken waren toe te dienen aan onschuldige anderen, simpelweg omdat een autoriteit hen daartoe opdracht gaf.

Deze studies laten zien dat veel van ons morele handelen wordt bepaald door sociale druk en autoriteit, niet door onze persoonlijke morele principes. Dit roept de vraag op: zouden we met de Ring van Gyges, bevrijd van sociale druk, werkelijk volgens onze principes handelen, of zouden we ontdekken dat die principes grotendeels externe oorsprong hebben?

Diffusie van verantwoordelijkheid

Het **omstandereffect** (*bystander effect*) laat zien dat mensen minder geneigd zijn te helpen in noodsituaties wanneer anderen aanwezig zijn. Dit komt door **diffusie van verantwoordelijkheid**: het gevoel dat iemand anders wel zal ingrijpen.

In een beroemd experiment simuleerden onderzoekers een medisch noodgeval. Wanneer een proefpersoon alleen was, hielp 70% van hen. Maar wanneer andere mensen (eigenlijk acteurs die instructies hadden om niet te helpen) aanwezig waren, daalde dit percentage tot 40%.

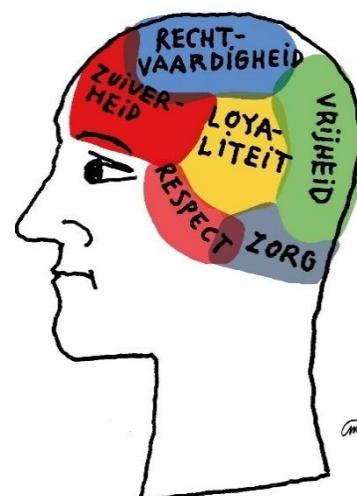
Dit verklaart waarom mensen soms passief blijven bij ernstige morele misstanden: elk individu voelt zich minder verantwoordelijk wanneer de verantwoordelijkheid gedeeld wordt met anderen.

De emotionele basis van moraal

Lange tijd dachten filosofen dat morele oordelen primair voortkomen uit rationele overwegingen. Recent onderzoek suggereert echter dat emoties een veel grotere rol spelen.

Het sociale-intuïtionisme model

Psycholoog Jonathan Haidt heeft het **sociale-intuïtionisme model** ontwikkeld, dat stelt dat morele oordelen voornamelijk worden gedreven door snelle, automatische intuïties (emotionele reacties), en dat moreel redeneren meestal achteraf plaatsvindt om deze intuïties te rechtvaardigen.

In zijn "morele walging"-experimenten presenteerde Haidt scenario's die emotionele afkeer opwekten maar waarin niemand werd geschaad (zoals het gebruiken van een nationale vlag als dweiltje in je eigen huis). Proefpersonen oordeelden dat deze handelingen moreel verkeerd waren, maar konden vaak geen rationele redenen geven - een verschijnsel dat Haidt "morele verstomming" noemt.

Figuur 2 Volgens Haidt kent het menselijk brein zes morele intuïties of instincten, die de basis vormen van moraal. De rede speelt volgens Haidt een ondergeschikte rol, vaak om morele oordelen goed te praten.

Dit suggereert dat onze morele theorieën (zoals die van Kant of de utilitaristen) vaak achteraf-rationalisaties zijn van emotionele reacties die dieper en primitiever zijn dan ons rationele denken.

Morele afstomping en psychische afstand

Onderzoek naar **morele afstomping** toont aan dat we minder sterke morele reacties hebben op situaties die psychisch "ver weg" voelen. Dit verklaart waarom we diep geraakt kunnen worden door het lijden van één identificeerbaar kind dat we op televisie zien, maar emotioneel ongevoelig blijven voor statistieken over duizenden anonieme kinderen die lijden in verre landen.

Deze afstomping heeft grote implicaties voor ethische theorieën als het utilitarisme, dat veronderstelt dat we het welzijn van alle mensen even zwaar zouden moeten wegen. De morele psychologie suggereert dat dit in strijd is met onze psychologische capaciteiten.

Morele hypocrisie: het verschil tussen schijn en zijn

Morele psychologie brengt ook het fenomeen van **morele hypocrisie** aan het licht: de neiging om de schijn van moraliteit te willen ophouden zonder de kosten van werkelijk moreel handelen te dragen.

In experimenten van C. Daniel Batson konden proefpersonen een taak verdelen tussen zichzelf en een andere deelnemer. Ze konden kiezen tussen zelf beslissen of een munt opgooien voor een eerlijke verdeling. De meesten zeiden dat muntopgooien het meest eerlijk zou zijn, en velen beweerden ook daadwerkelijk een munt te hebben opgegooid. Maar uit de verdeling bleek dat ze zichzelf verdacht vaak de prettigere taak toewezen - veel vaker dan de 50% die je zou verwachten bij eerlijk muntopgooien.

Nog opvallender: wanneer er daadwerkelijk een munt in de kamer was, maar deze in een gesloten doorzichtig doosje zat (zodat je hem kon zien maar niet gebruiken), kozen meer

Cartoon van Jip van den Toorn

mensen ervoor om "de munt op te gooien" dan wanneer er geen munt zichtbaar was. Dit suggereert dat mensen vooral de *schijn* van eerlijkheid willen ophouden, zelfs voor zichzelf.

Deze experimenten raken aan de essentie van de Ring van Gyges: zelfs zonder dat iemand kijkt, willen we onszelf kunnen zien als moreel - maar liefst zonder de kosten van werkelijk moreel handelen te dragen.

De Ring van Gyges opnieuw bekeken

Met deze psychologische inzichten keren we terug naar de vraag van Glaucon: "Waarom zou je rechtvaardig handelen als niemand het ziet?"

De morele psychologie suggereert dat Glaucons cynisme deels gerechtvaardigd is: we zijn inderdaad geneigd anders te handelen wanneer we denken dat niemand kijkt. Maar niet noodzakelijk omdat we bewuste huichelaars zijn. We zijn vaak oprocht in onze morele overtuigingen, maar blind voor hoe zelfbeschermende vertekeningen ons gedrag beïnvloeden.

Tegelijkertijd laat de psychologie zien dat we een diep verlangen hebben om onszelf als moreel te zien. Zelfs als we immoreel handelen, willen we dit voor onszelf kunnen rechtvaardigen. Deze behoefte aan morele zelfvalidatie suggereert dat er toch iets is aan Socrates' antwoord: we hebben een inherente behoefte aan innerlijke morele harmonie.

Van inzicht naar verbetering

De morele psychologie biedt niet alleen inzicht in onze tekortkomingen, maar ook handvatten voor verbetering:

1. Erken je blinde vlekken

De eerste stap naar morele groei is erkennen dat je onderhevig bent aan dezelfde zelfbeschermende vertekeningen als iedereen. Dit betekent: actief zoeken naar feedback, openstaan voor kritiek, en je eigen motieven eerlijk bevragen.

2. Creëer externe structuren

Als je weet dat je geneigd bent tot zelfbegunstiging, kun je externe structuren creëren die je helpen consistent te handelen. Denk aan openbare beloftes, accountability partners, of regelmatige reflectiemomenten.

3. Cultiveer empathie

Onderzoek laat zien dat actief perspectief nemen - je proberen in te leven in anderen - een krachtig tegenwicht is tegen zelfbeschermende vertekeningen.

4. Gebruik sociale druk positief

In plaats van sociale druk te zien als een ondermijning van autonome moraal, kunnen we deze bewust inzetten. Door ons te omringen met mensen die hoge morele standaarden hanteren, gebruiken we onze sociale natuur in ons voordeel.

Conclusie: een realistischer ethiek

De morele psychologie nodigt ons uit tot een bescheidener, maar misschien wel realistischer ethiek. In plaats van te streven naar perfecte rationaliteit of zuivere motivatie, erkent ze onze beperkingen en zoekt naar praktische manieren om beter te worden.

Dit betekent niet dat we de grote ethische theorieën moeten opgeven. Aristoteles' nadruk op karaktervorming, Kants focus op universele principes, en het utilitaristische streven naar onpartijdigheid blijven waardevolle idealen. Maar de morele psychologie herinnert ons eraan dat er een kloof bestaat tussen deze idealen en onze psychologische realiteit.

Misschien is de uiteindelijke les van de Ring van Gyges niet dat we volledig onbaatzuchtig moeten worden, maar dat we eerlijk moeten zijn over onze gemengde motieven. Door onze morele blindheid te erkennen, maken we de eerste stap naar het overwinnen ervan.

In een wereld zonder absolute morele zekerheid, is deze combinatie van ethisch idealisme en psychologisch realisme misschien wel de beste gids. Niet de perfecte moraal van goden, maar een menselijke moraal die erkent wie we zijn, met al onze beperkingen, en toch blijft streven naar wie we kunnen worden.

Verwerkingsvragen Hoofdstuk 7

Kernvragen

1. Leg uit wat morele psychologie onderzoekt en beschrijf twee belangrijke psychologische vertekeningen die onze morele besluitvorming beïnvloeden.
2. Beschrijf hoe het fenomeen van "morele hypocrisie" ons gedrag beïnvloedt en illustreer dit met een concreet voorbeeld uit het dagelijks leven.
3. Leg uit hoe inzichten uit de morele psychologie het verhaal van de Ring van Gyges in een nieuw licht plaatsen. Welke psychologische mechanismen verklaren waarom mensen anders handelen wanneer ze ongeobserveerd zijn?
4. Beoordeel de stelling: "Morele psychologie toont aan dat ethische theorieën weinig praktische waarde hebben, omdat ons morele gedrag vooral wordt bepaald door onbewuste processen." Ben je het hiermee eens? Beargumenteer je antwoord.

Keuzevragen (kies er één):

1. Ontwerp een interventie of "nudge" die mensen zou kunnen helpen om een specifieke morele vertekening te overwinnen. Verklaar hoe deze werkt en waarom je denkt dat het effectief zou zijn.
2. Als we ooit volledige transparantie in onze samenleving zouden hebben (door technologie die gedachten kan detecteren), zou dit leiden tot orecht moreel gedrag of tot nieuwe vormen van zelfbedrog?
3. Geef een definitie van "morele integriteit" in termen van noodzakelijke en voldoende voorwaarden, rekening houdend met de psychologische inzichten uit dit hoofdstuk.
4. Analyseer een van de beschreven experimenten uit het hoofdstuk (bijv. Milgram's gehoorzaamheidsexperiment). Welke ethische vragen roept het experiment zelf op?
5. Reflecteer op een situatie waarin je je eigen gedrag moreel rechtvaardigde terwijl je kritischer was over vergelijkbaar gedrag bij anderen. Welke zelfbeschermende vertekeningen speelden hierbij een rol?

Bijlage 1 Begrippenlijst

Religieuze Ethisiek

- **Religieuze plichtethiek:** Een benadering waarin moraliteit gebaseerd is op goddelijke geboden; hier ligt de nadruk op het volgen van religieuze voorschriften omdat God alles ziet.
  - **Euthyphro-dilemma:** Een vraagstuk van Plato dat luidt: “Is iets goed omdat de goden het liefhebben, of hebben de goden het lief omdat het goed is?” Het stelt de vraag of morele normen onafhankelijk van God bestaan.
-

Deugdethiek (Aristoteles)

- **Deugdethiek:** Een theorie die stelt dat goed handelen voortkomt uit een goed ontwikkeld karakter en het in praktijk brengen van deugden.
  - **Eudaimonia:** Het begrip van ‘floreren’ of een geslaagd leven leiden; het ultieme doel volgens Aristoteles, bereikt door het ontwikkelen en beoefenen van deugden.
  - **Deugd:** Positieve karaktereigenschappen zoals moed, gematigdheid, rechtvaardigheid en wijsheid, die bijdragen aan een moreel en goed leven.
-

Utilisme (Utilitarisme)

- **Utilisme:** Een ethische stroming die handelingen beoordeelt op basis van hun gevolgen, met als uitgangspunt het grootste geluk voor het grootste aantal mensen.
  - **Nutbeginsel:** Het principe dat een handeling moreel juist is als deze leidt tot de maximale toename van geluk of welzijn.
  - **John Stuart Mill:** Een filosoof die het utilitarisme verder ontwikkelde, met nadruk op kwalitatieve verschillen tussen soorten plezier (bijvoorbeeld intellectuele versus zintuiglijke genoegens).
-

Kants Plichtethiek (Deontologie)

- **Plichtethiek (Deontologie):** Een benadering waarin de morele waarde van een handeling wordt bepaald door de plicht of de regels die eraan ten grondslag liggen, ongeacht de gevolgen.

- **Categorische imperatief:** Het principe van Kant dat stelt dat je alleen mag handelen volgens de maxime waarvan je zou willen dat het een universele wet wordt.
  - **Maxime:** Een persoonlijke handelingsregel of principe dat, volgens Kant, universaliseerbaar moet zijn om moreel te zijn.
  - **Menselijkheidsformule:** De eis dat je de mensheid – in jezelf en anderen – altijd als doel op zich moet behandelen en nooit louter als middel.
  - **Autonomie:** Het vermogen om zelf rationele en universele morele wetten op te stellen; voor Kant betekent ware vrijheid het handelen volgens deze zelfopgelegde principes.
-

Nietzsche's Kritiek op Moraliteit

- **Nietzsche's kritiek op moraliteit:** Een fundamentele herwaardering van traditionele morele waarden, waarbij hij betoogt dat deze waarden historisch en cultureel bepaald zijn en vaak een uitdrukking van machtsverhoudingen en ressentiment.
  - **Meestermoraal:** Een moreel systeem dat kracht, trots en zelfbevestiging waardeert, typerend voor aristocratische idealen.
  - **Slavenmoraal:** Een moreel systeem dat voortkomt uit ressentiment, waarin eigenschappen als nederigheid en gehoorzaamheid worden verheerlijkt.
  - **Willen tot macht (Wille zur Macht):** Niet slechts een verlangen om te heersen, maar de fundamentele levensdrift om te groeien, jezelf te overtreffen en invloed uit te oefenen.
  - **Übermensch:** Het ideaal van de mens die zijn eigen waarden schept en traditionele goed- en kwaadnormen overstijgt.
  - **Perspectivisme:** Het idee dat er geen objectieve waarheid bestaat, maar dat alle kennis en morele waarden afhankelijk zijn van het perspectief van de beschouwer.
-

Morele Psychologie

- **Morele psychologie:** De studie van hoe mensen in de praktijk morele oordelen vormen en beslissingen nemen, met aandacht voor zowel rationele als emotionele invloeden.

- **Zelfbeschermende vertekeningen:** Psychologische mechanismen die ervoor zorgen dat mensen hun eigen gedrag positiever beoordelen en morele tekortkomingen ontkennen.
- **Fundamentele attributiefout:** De neiging om eigen gedrag toe te schrijven aan externe omstandigheden, terwijl andermans gedrag vaak aan hun karakter wordt toegeschreven.
- **Blinde vlek-effect:** Het fenomeen dat mensen denken minder vatbaar te zijn voor zelfbeschermende vertekeningen dan anderen.
- **Morele vergunning (*moral licensing*):** Het fenomeen waarbij een moreel goede daad aanleiding geeft om later minder moreel te handelen, omdat men zich 'moraal gecertificeerd' voelt.
- **Sociaal-intuïtionisme:** De theorie dat morele oordelen voornamelijk voortkomen uit snelle, automatische intuïtieve reacties, waarbij rationeel redeneren vaak achteraf plaatsvindt als rechtvaardiging.
- **Morele afstomping:** Een afname van de morele gevoeligheid door herhaalde blootstelling aan moreel beladen situaties.
- **Morele hypocrisie:** De discrepantie tussen de morele overtuigingen die mensen uitdragen en het gedrag dat zij daadwerkelijk vertonen.

Bijlage 2 Filosofische vaardigheden (herhaling periode 1)

1. Definities formuleren

- **Belang van definities:** Een heldere definitie voorkomt verwarring en helpt bij het analyseren van concepten. Het formuleren van definities vereist een scherp onderscheid tussen noodzakelijke en voldoende voorwaarden:
  - **Noodzakelijke voorwaarden:** Kenmerken die altijd aanwezig moeten zijn om iets tot een begrip te laten behoren.
  - **Voldoende voorwaarden:** Een combinatie van kenmerken die samen het begrip volledig omschrijven.
- **Voorbeeld:** Bij het definiëren van 'vriendschap' is "elkaar mogen" noodzakelijk maar niet voldoende. Andere voorwaarden zoals wederzijds vertrouwen en loyaliteit kunnen essentieel zijn. Een goede definitie omvat alle relevante aspecten zonder overbodige elementen.
- **Doel:** Het formuleren van definities dwingt ons om begrippen nauwkeurig te onderzoeken en helpt bij het afbakenen van discussieonderwerpen.

2. Veronderstellingen herkennen

- **Impliciete aannames blootleggen:** Filosofisch denken vereist het onderzoeken van impliciete aannames, zoals ideeën over kennis (kentheorie), werkelijkheid (metafysica), ethiek en menselijke natuur.
  - **Kentheoretische veronderstellingen:** Hoe we kennis verwerven en wat we als kennis beschouwen. Bijvoorbeeld de aannname dat zintuiglijke waarnemingen altijd betrouwbaar zijn.
  - **Metafysische veronderstellingen:** Aannames over de aard van de werkelijkheid, zoals de overtuiging dat alles fysiek moet zijn.
  - **Ethische veronderstellingen:** Impliciete aannames over wat goed en slecht is. Bijvoorbeeld dat eerlijkheid altijd belangrijker is dan andere waarden.
  - **Antropologische veronderstellingen:** Overtuigingen over de menselijke natuur, zoals de aanname dat mensen altijd egoïstisch handelen.
- **Doel:** Door deze veronderstellingen explicet te maken, worden discussies preciezer en kritischer, wat leidt tot beter gefundeerde conclusies.

3. Logisch redeneren

- **Validiteit van redeneringen:** Een redenering is geldig als de conclusie noodzakelijk voortvloeit uit de premissen, ongeacht de waarheid van de premissen.
  - **Geldige redeneervormen:**
    - **Modus ponens:** "Als P, dan Q. P, dus Q."

- **Modus tollens:** "Als P, dan Q. Niet Q, dus niet P."
- **Ongeldige redeneervormen:**
  - **Bevestiging van de consequent:** "Als P, dan Q. Q, dus P" (Logisch ongeldig omdat Q niet alleen door P kan worden veroorzaakt.)
  - **Ontkenning van de antecedent:** "Als P, dan Q. Niet P, dus niet Q." (Logisch ongeldig omdat Q niet afhankelijk hoeft te zijn van P.)
- **Kritische evaluatie van premissen:** Naast de structuur moeten ook de aannames en impliciete premissen worden beoordeeld. Dit omvat verzwegen aannames die implicit aanwezig zijn en expliciet gemaakt moeten worden.
- **Doel:** Logisch redeneren helpt bij het onderscheiden van valide en niet-valide argumenten en vormt een basis voor helder en gestructureerd denken.

4. Argumentatieve vaardigheden

- **Herkennen en opbouwen van argumenten:** Filosofische argumenten bestaan uit premissen die samen een conclusie ondersteunen. In alledaagse taal zijn argumenten vaak informeler en minder strikt dan in logica.
  - **Soorten premissen:**
    - **Principes:** Fundamentele uitgangspunten, zoals "alle mensen zijn gelijk."
    - **Empirische beweringen:** Gebaseerd op observaties of ervaringen, zoals "mensen die sporten voelen zich gezonder."
  - **Beoordelingscriteria:**
    - **Toereikendheid van premissen:** Premissen moeten voldoende onderbouwing bieden voor de conclusie.
    - **Proportionaliteit van conclusies:** De conclusie moet in lijn zijn met de kracht van de premissen.
- **Implicaties en reductio ad absurdum:** Het testen van argumenten door hun implicaties door te denken. Als een conclusie leidt tot absurde of onacceptabele gevolgen, is het argument waarschijnlijk zwak.
- **Doel:** Het verbeteren van argumentatieve vaardigheden maakt ons beter in staat om overtuigende argumenten te formuleren en zwakke punten in de redeneringen van anderen te herkennen.

Conclusie Filosofische kernvaardigheden zoals het formuleren van definities, herkennen van veronderstellingen, logisch redeneren en argumenteren helpen om complexe vraagstukken te analyseren en diepgaand te begrijpen. Door deze vaardigheden te ontwikkelen, kunnen filosofische discussies effectiever, preciezer en betekenisvoller worden.

Bijlage 2 Twintig ethische casussen voor klasdiscussie

1. **De trolley-casus:** Een zelfrijdende auto moet kiezen tussen het redden van inzittenden of voetgangers bij een onvermijdelijk ongeval.
2. **De miljardairsdonatie:** Hebben rijke mensen een morele plicht om hun vermogen te gebruiken voor het redden van levens in arme landen?
3. **Het online schandaal:** Is het moreel juist om privégegevens openbaar te maken om vermeend wangedrag te straffen zonder juridisch proces?
4. **De schoolprestatiekloof:** Moet een school extra middelen investeren in excellente leerlingen of in achterblijvers met een onderwijsachterstand?
5. **De organdonatiecasus:** Is een opt-out systeem voor organdonatie ethisch aanvaardbaar of ondermijnt dit de lichamelijke autonomie?
6. **De klimaatstreiker:** Is het moreel juist om regels zoals schoolplicht te overtreden voor een hoger doel zoals klimaatactie?
7. **De nepnieuwscasus:** Mogen sociale mediaplatforms berichten verwijderen die als desinformatie worden beschouwd, of is dit censuur?
8. **De dierproefcasus:** Is het moreel te rechtvaardigen om dieren te gebruiken voor medisch onderzoek dat mensenlevens kan redden?
9. **De techniekvervraging:** Wat is de waarde van echtheid en authenticiteit in een wereld waar AI menselijke creaties kan nabootsen?
10. **De gewetensbezwaarcasus:** Mogen professionals (zoals apothekers) diensten weigeren op basis van persoonlijke morele overtuigingen?
11. **Het dringende reddingsbesluit:** Hoe bepalen we wie prioriteit krijgt bij hulpverlening wanneer niet iedereen gelijktijdig gered kan worden?
12. **De onontdekte fraude:** Moet je een vriend melden die examenfraude pleegt, of weegt loyaliteit zwaarder dan eerlijkheid?
13. **Toezicht op school:** Is het gerechtvaardigd om de privacy van leerlingen op te offeren met camerasyystemen voor een veiligere leeromgeving?
14. **Fast fashion:** In hoeverre zijn consumenten moreel verantwoordelijk voor de arbeidsomstandigheden waarin hun kleding wordt gemaakt?
15. **Genetische verbetering:** Is het ethisch aanvaardbaar om technologie te gebruiken die menselijke cognitieve capaciteiten verbetert, als alleen rijken er toegang toe hebben?
16. **De slimme thermostaat:** Hoeveel privacy zijn we bereid op te geven voor het gemak van 'slimme' technologie in huis?
17. **De vleeseter in gewetensnood:** Hebben we een morele plicht om onze voedselkeuzes aan te passen vanwege milieu- en dierenwelzijnsoverwegingen?
18. **De onmogelijke belofte:** Hoe moeten we handelen wanneer twee morele verplichtingen (zieke oma bezoeken of carrièrekans grijpen) met elkaar in conflict komen?

19. **De AI-kunstenaar:** Wie is de werkelijke kunstenaar bij AI-gegenereerde kunst, en heeft dit dezelfde waarde als door mensen gemaakte kunst?
20. **De anonieme beschuldiging:** Wat is onze verantwoordelijkheid wanneer we getuige zijn van mogelijk onrechtvaardige beschuldigingen op sociale media?

Bijlage 3 Filosofische vaardigheden (herhaling periode 1)

1. Definities formuleren

- **Belang van definities:** Een heldere definitie voorkomt verwarring en helpt bij het analyseren van concepten. Het formuleren van definities vereist een scherp onderscheid tussen noodzakelijke en voldoende voorwaarden:
  - **Noodzakelijke voorwaarden:** Kenmerken die altijd aanwezig moeten zijn om iets tot een begrip te laten behoren.
  - **Voldoende voorwaarden:** Een combinatie van kenmerken die samen het begrip volledig omschrijven.
- **Voorbeeld:** Bij het definiëren van 'vriendschap' is "elkaar mogen" noodzakelijk maar niet voldoende. Andere voorwaarden zoals wederzijds vertrouwen en loyaliteit kunnen essentieel zijn. Een goede definitie omvat alle relevante aspecten zonder overbodige elementen.
- **Doel:** Het formuleren van definities dwingt ons om begrippen nauwkeurig te onderzoeken en helpt bij het afbakenen van discussieonderwerpen.

2. Veronderstellingen herkennen

- **Impliciete aannames blootleggen:** Filosofisch denken vereist het onderzoeken van impliciete aannames, zoals ideeën over kennis (kentheorie), werkelijkheid (metafysica), ethiek en menselijke natuur.
  - **Kentheoretische veronderstellingen:** Hoe we kennis verwerven en wat we als kennis beschouwen. Bijvoorbeeld de aannname dat zintuiglijke waarnemingen altijd betrouwbaar zijn.
  - **Metafysische veronderstellingen:** Aannames over de aard van de werkelijkheid, zoals de overtuiging dat alles fysiek moet zijn.
  - **Ethische veronderstellingen:** Impliciete aannames over wat goed en slecht is. Bijvoorbeeld dat eerlijkheid altijd belangrijker is dan andere waarden.
  - **Antropologische veronderstellingen:** Overtuigingen over de menselijke natuur, zoals de aanname dat mensen altijd egoïstisch handelen.
- **Doel:** Door deze veronderstellingen explicet te maken, worden discussies preciezer en kritischer, wat leidt tot beter gefundeerde conclusies.

3. Logisch redeneren

- **Validiteit van redeneringen:** Een redenering is geldig als de conclusie noodzakelijk voortvloeit uit de premissen, ongeacht de waarheid van de premissen.
  - **Geldige redeneervormen:**
    - **Modus ponens:** "Als P, dan Q. P, dus Q."

- **Modus tollens:** "Als P, dan Q. Niet Q, dus niet P."
- **Ongeldige redeneervormen:**
  - **Bevestiging van de consequent:** "Als P, dan Q. Q, dus P" (Logisch ongeldig omdat Q niet alleen door P kan worden veroorzaakt.)
  - **Ontkenning van de antecedent:** "Als P, dan Q. Niet P, dus niet Q." (Logisch ongeldig omdat Q niet afhankelijk hoeft te zijn van P.)
- **Kritische evaluatie van premissen:** Naast de structuur moeten ook de aannames en impliciete premissen worden beoordeeld. Dit omvat verzwegen aannames die implicit aanwezig zijn en expliciet gemaakt moeten worden.
- **Doel:** Logisch redeneren helpt bij het onderscheiden van valide en niet-valide argumenten en vormt een basis voor helder en gestructureerd denken.

4. Argumentatieve vaardigheden

- **Herkennen en opbouwen van argumenten:** Filosofische argumenten bestaan uit premissen die samen een conclusie ondersteunen. In alledaagse taal zijn argumenten vaak informeler en minder strikt dan in logica.
  - **Soorten premissen:**
    - **Principes:** Fundamentele uitgangspunten, zoals "alle mensen zijn gelijk."
    - **Empirische beweringen:** Gebaseerd op observaties of ervaringen, zoals "mensen die sporten voelen zich gezonder."
  - **Beoordelingscriteria:**
    - **Toereikendheid van premissen:** Premissen moeten voldoende onderbouwing bieden voor de conclusie.
    - **Proportionaliteit van conclusies:** De conclusie moet in lijn zijn met de kracht van de premissen.
- **Implicaties en reductio ad absurdum:** Het testen van argumenten door hun implicaties door te denken. Als een conclusie leidt tot absurde of onacceptabele gevolgen, is het argument waarschijnlijk zwak.
- **Doel:** Het verbeteren van argumentatieve vaardigheden maakt ons beter in staat om overtuigende argumenten te formuleren en zwakke punten in de redeneringen van anderen te herkennen.

Conclusie Filosofische kernvaardigheden zoals het formuleren van definities, herkennen van veronderstellingen, logisch redeneren en argumenteren helpen om complexe vraagstukken te analyseren en diepgaand te begrijpen. Door deze vaardigheden te ontwikkelen, kunnen filosofische discussies effectiever, preciezer en betekenisvoller worden.

Bijlage 4 AI-Ethiekspel: Een Interactieve Verkenning van de Toekomst

Gedurende de laatste vier weken vóór de toetsweken wordt tijdens de vier blokuren het AI-ethiekspel gespeeld. In deze interactieve module maken leerlingen op een speelse manier kennis met ethische vraagstukken rond kunstmatige intelligentie. Deelnemers vormen teams die elk een specifieke ethische stroming vertegenwoordigen, zoals utilisme, deugdethiek, plichtethiek, een religieus perspectief, Nietzsche of morele psychologie. Ieder team kiest een eigen ‘einddoel’ voor een toekomst waarin AI een grote rol speelt—denk aan maximale vrijheid, rechtvaardigheid voor iedereen of een spirituele samenleving.

Opbouw van het spel

In vier opeenvolgende bijeenkomsten staan verschillende AI-gerelateerde thema’s centraal, zoals massawerkloosheid door AI, robotrechten en de vraag hoe (super)intelligente AI kan worden ‘uitgelijnd’ met menselijke waarden. Bij elke bijeenkomst dient ieder team een ‘motie’ in, verdedigt deze tijdens een debat en beantwoordt kritische vragen van andere teams. Zo leren leerlingen niet alleen hun ethische kennis toe te passen, maar ook samen te werken en te onderhandelen.

Morele punten en ‘tools’

Om de diversiteit van ethische stromingen te benadrukken, kunnen teams op verschillende manieren ‘morele punten’ verdienen. Bij voldoende punten mag een team een speciale ‘tool’ inzetten, een eenmalig hulpmiddel dat het debat kan kantelen. Dit mechanisme zorgt voor extra spanning en strategische keuzes.

Finale en ‘Filosofische Academy Awards’

In de laatste bijeenkomst presenteren de teams hun veiligheidsprotocol of plan van aanpak voor (super)intelligente AI, volledig afgestemd op hun einddoel. Vervolgens vindt een feestelijke afsluiting plaats in de vorm van de ‘Filosofische Academy Awards’, waar bijzondere bijdragen en opvallende strategieën in het zonnetje worden gezet.

Bonuspunt (maximaal 1,0) voor VT3

Aan het einde van de vier weken worden de prestaties van elke leerling beoordeeld op vier punten:

1. Participatie en inzet

Er wordt gekeken naar de mate van actieve betrokkenheid en hoe leerlingen hun rol (woordvoerder, onderzoeker, schrijver) oppakken.

2. Kwaliteit van moties en presentaties

Moties die helder, origineel en goed onderbouwd zijn, en presentaties die gestructureerd en overtuigend overkomen, dragen bij aan een hogere score.

3. Kritische vraagbeantwoording

Het gaat erom hoe inhoudelijk en consistent de antwoorden zijn bij kritische vragen van andere teams, en of de ethische stroming hierin doorklinkt.

4. Reflectieverslagen

De reflecties laten zien hoe leerlingen de lessen uit het spel toepassen, hun sterke en zwakke punten benoemen en hierop voortbouwen.

De totaalscore op deze criteria kan resulteren in **maximaal 1,0 bonuspunt** op de toets.

Het AI-ethiekspel is daarmee niet alleen een kans om op een boeiende manier ethische vraagstukken te onderzoeken, maar ook om een stapje dichter bij een hogere eindscore te komen. Succes en veel plezier!

Bijlage 5 Studietechniek en Toetsvoorbereiding Filosofie

In deze bijlage een beknopt overzicht van toetsinformatie, toetstechnieken en studietechnieken.
Voor een uitgebreidere besprekking zie bijlage 1 in Lenzen van Levensbeschouwingen.

Toetsinformatie

- Het hele boekje Ethiek is toetsstof voor de toets in TP3! (Ook digitaal te raadplegen)
- Duur: 100 minuten in de mediatheek

Toetstechnieken

- Lees de vraag goed: Let op puntenverdeling en opdrachten.
- Tijd verdelen: Meer tijd aan vragen met veel punten.
- Vraag begrijpen: Onderstreep kernwoorden.
- Blijf bij het onderwerp: Schrijf alleen wat gevraagd wordt.
- Netjes schrijven: Zorg voor leesbare antwoorden.
- Controleer je werk: Gebruik resterende tijd om te checken.

Studietechnieken

- Vergeetcurve: Je vergeet 70% binnen een dag. Gebruik gespreid leren en test jezelf actief.
- Algemene tips:
  - Markeer tekst en schrijf vragen.
  - Oefen samen met medeleerlingen.
  - Analyseer fouten en leer ervan.

Effectieve leermethoden

1. Maak de huiswerkopdrachten serieus en kijk grondig na. Stel vragen in de les als iets onduidelijk blijft!
2. Flashcards: Begrippen en namen van filosofen op kaartjes. Gebruik kleuren, voorbeelden, en oefenschema's (sneller herhalen wat je niet goed kent).
3. Samenvatten met kernwoorden:
  - Lees een paragraaf, leg tekst weg, schrijf uit je hoofd op wat je weet.
  - Controleer met je boek en vul aan.
4. Mindmaps:
  - Hoofdonderwerp in het midden.

- Thema's als takken, details als zijtakken.
- Gebruik kleuren en symbolen.
- Bespreek en verbeter samen met klasgenoten.

Belangrijk: Combineer methodes en oefen regelmatig voor een beter geheugen en begrip!

